

AZERBAYCAN HALI SANATI TARİHİNE BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Valide PAŞAYEVA*

Azerbaycan toprağının (şu anda İran devletinin hakimiyetinde bulunan Güney Azerbaycan da dahil olmakla beraber) insanların çok eskiden yerleştiği yerlerden biri olduğu, bugün artık tarih bilimcilerin kanıtlandığı bir gerçektir

Azerbaycan'da dokumacılık sanatının Neolitik Çağda meydana çıktığı düşünülmektedir. Bu devirde yerli kabileler tarım ve hayvancılıkla meşgul idiler. Koyun yetiştiriciliğinin gelişmesi ve bunun sonucu olarak fazla yün üretilmesi, dokumacılığın gelişmesinin esas nedenlerinden birini oluşturmuştur. Göçebe hayvancılığın ortaya çıkması ile bu gelişme daha da hızlanır. Elde edilen yün, kemikten yapılmış tarakla tarandıktan sonra iğle iplik eğirilir, örken, çatı, sicim, kumaş, heybe, çul vs. dokunuyordu.¹ Bunu Mingeçevir, Kültepe, Üzerliktepe, Santepc, Hanlar vs. bölgelerdeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgular da kanıtlamaktadır².

Nahçıvan bölgesindeki Kültepe kazılarını sürdüren ekibin başkanı O. Habibullayev'in fikrince artık Neolitik Çağda Azerbaycan'da kaba yün kumaşların dokunduğu dokuma tezgahları mevcut olmuştur (M.Ö. V-IV. bin)³. Kültepe'de ortaya çıkarılan IV-III. bine ait yaşayış mcskeninde el iğinin başlığı, kil ve kemikten yapılmış eğirme çarkının makarası (iplik eğirme için aletler) bulunmuştur ki, bunlar Azerbaycan'da daha o zamanlar eğirme ve dokuma sanatlarının varlığını göstermektedir⁴.

Celilabad bölgesinde arkeologlar M.Ö. IV. bine ait olan sade geçirme usulü ile dokunmuş hasır kalıntıları bulmuşlardır⁵. Neolitik Çağa ait kazı yerlerinde ele geçen birçok seramik kapların üzerinde halı motiflerinin olduğu görülmektedir⁶.

Güney Azerbaycan'da Urmiye gölü etrafındaki M.Ö. V-IV. binc ait Göytepe kazılarında ele geçmiş seramik kapların üzerinde halı motiflerine benzer

* Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü

¹ T. Bunyatov, "Rodina drevnego tkaçestva", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 89.

² G. Guliev, *Tkaçestvo*, Baku, 1983, s. 3.

³ O. Abibullaev, *Fneolit i bronza na territorii Nahiçevanskoj ASSR*, Baku, 1982, s. 223.

⁴ O. Abibullaev, "Pervie rezul'tatı arkeologičeskih raskopok Kyultepe", *Trudi muzey a istorii Azerbaydjana*, t. II, Baku, 1957, s. 75-98; O. Habibullayev, *Kültepe arkeoloji gazıntıları*, Baku, 1959.

⁵ K. Alieva, *Bezvorsovie kovrı Azerbaydjana*, Baku, 1988, s. 4.

⁶ T. Golubkina, "Arkeologiya i kovroviy ornament Azerbaydjana", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 97.

geometrik

motifler, dalgalı çizgiler, dokumayı taklit eden çizgilerle kaplanmış üçgenler vs. bulunduğu görülmektedir⁷. Araştırmacıların fikrince artık bu dönemde çömlek, kumaş, halı vs. için karakteristik olan bir sıra motifler grubu oluşmuştur ve sonraları bunlar Azerbaycan dekoratif sanatının bütün dallarında ve aynı zamanda da halılarda kullanılmışlardır.

Azerbaycan halı bilimcisi Latif Kerimov Azerbaycan halı sanatının gelişmesini dört devre ayırır: Birinci, başlangıç devirde atkı ipliğinin çözgü iplikleri arasından basit geçirilme tekniği meydana çıkmış, bu devirde hasır, palaz, cicim (Türkiye’de aynı isimle bilinen dokumadan farklı dokuma türüdür), şedde üretilmiştir. İkinci devirde atkının çözgüler arasından karmaşık geçirilme usulü meydana çıkar ve basit geometrik motifli kilim tipi düz dokuma yaygılar dokunur. Üçüncü devirde desen ipliğinin çözgü ipliklerine karmaşık dolanma tekniği yaratılmış ve bu teknikle zili, konulu şedde, verni, sumak vs. gibi düz dokuma yaygı türleri üretilmiştir. Dördüncü devirde ise halı dokuma tekniğinin gelişmesi görülmektedir. Bu teknik, öncekilerden çok daha karmaşık kompozisyon şemalarını ve resimleri gerçekleştirmeğe imkan sağlayan bir tekniktir⁸.

Bilindiği gibi halı dokumacılığında iki tür düğüm kullanılmaktadır: asimetrik (farsbaf) ve simetrik (türkbaf). Latif Kerimov’a göre daha basit olan asimetrik düğüm önce yaratılmış, dokuma tekniğinin gelişmesi sonucu meydana çıkan simetrik düğüm ise daha yüksek aşamada oluşmuştur. Bu iki düğüm türünden başka dokumacılar arasında lulubafi denilen ayrı bir düğüm şekli de vardır. Diğer iki düğüm şeklinden farklı olarak bu asimetrik düğüm dört çözgü ipliğini kapsar. Bu düğümle dokunan halılar daha kaba ve kalın olmaktadır ve halk arasında bu halılara “ayıbalası” denir. Halı araştırmacısı K. Aliyeva’nın fikrince halı dokumacılığının daha erken dönemlerinde yaratılmış bu düğümün ismi M.Ö. 2000’li yıllarda Güney Azerbaycan’da yaşamış eski lulubeyler tayfasının ismi ile bağlantılıdır. K. Aliyeva’ya göre önce halı dokumacılığında bu basit düğüm, daha sonra farsbaf (Sine), son olarak ise türkbaf (Gördeş) düğüm meydana çıkmıştır⁹.

Halının Azerbaycan toprağında çok eski zamanlardan kullanıldığı birçok bulgularla kanıtlanmıştır. Bunlardan biri de Güney Azerbaycan’ın Maku bölgesindeki kazılarda bulunmuş uzunluğu 30 cm, yüksekliği 22 cm ve eni 11,5 cm olan kilden

yapılmış at figürüdür. Atın belinde eyerden başka üzerinde av köpeği, geyik

⁷ K. Alieva, Tebrizskaya kovrovaya şkola XVI- XVII vv., Baku, 1998, s.9.

⁸ L. Kerimov, İskusstvo kovrodeliya, İskusstvo vostoçnih kovrov, Baku, 1988, s. 155.

⁹ K. Aliyeva, a.g.e., s. 9.

ve kuşlar, dal ve çiçekler tasvir edilmiş çul (yünden dokunan, üzerinde oturmak veya soğuktan korunmak için hayvanların sırtına atılan kalın örtü) da vardır. Bu figür M.Ö. II. bine mal edilir¹⁰.

1958 yılında Hasanlu tepesindeki (Güney Azerbaycan, İran) kazılarda M.Ö. VIII. yüzyıla ait olan altın kase bulundu. Onun üzerinde belinde o devrin halı sanatı için karakteristik olan motiflerle süslenmiş çul bulunan aslan tasviri vardır¹¹.

Bu bulgular daha o zamanlar Azerbaycan'da zengin desenli halılar dokunduğunu, bunun da diğer maddi kültür örneklerine yansımış olduğunu göstermektedir. Aynı bölgede diğer tekstil kalıntıları (kaba kumaş, kendir vs.) ile aynı zamanda bulunmuş üç santimetre uzunluğunda saçakları olan halı parçaları da bunu kanıtlamaktadır¹².

Azerbaycan'da dokumacılığın gelişme seviyesinin bir başka göstergesi Kuzey Azerbaycan'ın Mingeçevir bölgesindeki kurganlardan birinde ortaya çıkarılmış II. binin sonu- I. binin başlarına ait mezarda bulunan dokuma tezgahının gövdesi, eğirme ve dokuma için gerekli olan aletler- iğ, tarak, mekik vs., yün iplik yumakları, kumaş, çürümüş halı ve palaz (enine çizgili atkı yüzü dokuma türü) parçalarıdır¹³. Yün kumaş siyah ve koyu kahverengi boyanmış, çözümlü ve atkı iplikleri ise pek ince eğirilmiştir. Dokumada basit geçirme usulü kullanılmıştır. Bu örnekler de yukarıda söylenmiş olan fikirleri desteklemektedir.

Azerbaycan'ın birçok yerlerinde gerçekleştirilmiş çeşitli arkeolojik kazılarda halının selefî olan hasır parçaları, basit düz dokuma tekniği ile dokunmuş kaba kumaş parçaları ve hatta yüksek kaliteli ince keten ipliklerden dokunmuş, dokuma sanatının zirvesi sayılabilen karmaşık ajur dokuma parçaları (M.Ö. II-I. yy) ele geçirilmiştir¹⁴. Bu bulgular dokumacılığın dünyanın en eski kültürlerinden biri olan Azerbaycan kültüründeki özel yerinin göstergesi sayılabilir. Azerbaycan kültür tarihinin ise çok eski devirlere dayandığı artık tarihi gerçeklerle kanıtlanmıştır. İngiliz şarkiyatçısı K. Vilson'un bu açıdan söyledikleri bunun bir tespiti olabilir: "İran sanatının Mısır ve Babil sanatından daha eski olduğu arkeolojik kazılarla kanıtlanmıştır. Sus, Tahti-Cemşit, Demgen vs. yerlerde bulunan maddi kültür örnekleri İran sanatının 6000 yıldan fazla tarihi olduğunu gösteriyor. Daha eski bir kültür var mı?... Son bilgi ve kanıtlar bu kültürün

¹⁰ L. Kerimov, *Azerbaydžanskiy kovyor*, Baku, 1983, s.10.

¹¹ S. Kaşkay, *Gosudarstvo Manna*, Baku, 1993, s.99.

¹² S. Kaşkay, a.g.e., s. 99

¹³ *Azerbaycan Tarihi*, I.c., Bakı, 1958, s.152.

¹⁴ T. Golubkina, a.g.c., s. 97.

merkezinin Azerbaycan toprağı olduğunu ortaya çıkarmaktadır”¹⁵.

Azerbaycan’da halı sanatının yaygınlığını antik devir tarihçilerinin eserlerinde bulunan kayıtlar da tespit etmektedir. Örneğin, Ksenofont’un (M.Ö. 434-355) yazdığına göre “Farslar Midyalı’ların zengin yaşam tarzını ve elbiselerini benimsemiş, onların halılarını kullanmışlardır”¹⁶.

Herodot (M.Ö. 485-425) “Tarih” adlı eserinde Kafkas halklarının bitkilerden boya hazırlamasına ilişkin bilgi veriyor¹⁷. Boyacılığın dokumacılıkla paralel olarak geliştiğı bellidir. Özellikle halı dokumacılığında çok çeşitli ve zengin renkler kullanılmıştır. Kültepe kazılarında M.Ö. IV-III. bine ait edilen taş havanlar bulunmuştur ve onlardan birinin içerisinde kırmızı boya izleri görülmektedir. Bu havanda boya maddesi olarak kullanılmak üzere marena köklerinin dövülmüş olduğu düşünülmektedir¹⁸. Bu örnekten görüldüğü gibi halı ipliklerinin boyanmasında tatbik edilen kök boyaların Azerbaycan’da kullanılması tarihi de çok eski zamanlara dayanmaktadır. Bunun bir tespiti de 1960 yılında Tebriz’in güneyinde yerleşen Tezekend etrafındaki Üskü kazılarında ortaya çıkarılmış Paleolitik Çağa ait yaşayış yerinde ele geçmiş eşyalarla bağlı olarak Manchester Üniversitesi öğretim üyesi Prof.Dr. Çarlz Born’un açıklaması olabilir: “Ele geçen kanıtlar şunu söylemeğe imkan veriyor ki, 4500 sene önce burada metal dökmesini ve maden işlemesini, dokumacılık ve boya işini bilen insanlar yaşamışlardır”¹⁹.

Tabii ki, bu kadar eski zamanlardan dokumayı ve boyamayı bilen insanların bu alandaki bilgi ve ustalıkları bin yıllar içerisinde daha da gelişerek yüksek seviyeye ulaşmış olmalıdır.

Manna devletinin (M.Ö. IX-VI. yy başları) tarihini inceleyen S. Kaşkay’a göre bu devirde Azerbaycan toprağında gümüş ve altın ipliklerle halı ve kumaşlar dokunduğı, Yunanistan ve Roma ile ticari ilişkilerin olduğu, Azerbaycan’dan Roma’ya halı, yün ve ipekli kumaşlar, ham ipek vs., Roma’dan ise Azerbaycan’a süs eşyaları ve renkli kumaşlar ihraç edildiğı konusunda bilgiler vardır²⁰.

M.Ö. VI. yüzyılın ortalarında İran Ehemniler devletinin istilasına uğrayan Midya devleti hakimiyetindeki Güney Azerbaycan’da da, Kuzey Azerbaycan’da

¹⁵ L. Kerimov. a.g.e., s. 10

¹⁶ S. Aşurbeyli. *Oçerk istorii srednevekovogo Baku*, Baku, 1964, s. 208.

¹⁷ V.Latişev. *İzvestiya drevnih pisateley o skifii i Kavkaze*, t.I, Sankt-Peterburg, 1890. s.7

¹⁸ O. Abibullaev. “Pervic rezultatu arkeologičeskikh raskopok Kyultepe”, *Tr. Muzeva istorii Azerbaydjana*, t. II, Baku, 1957, s. 80-81.

¹⁹ D. Mudjiri. “Kudojestvennie osobennosti kovrodeliya Yujnogo Azerbaydjana (XIX-XX vv.)”, *Istkusstvo vostočnih kovrov*, Baku, 1988. s. 183.

²⁰ S. Kaşkay. a.g.e., s. 100-101.

da kültür ve sanat, sanatkarlık yüksek seviyede idi. Bu sanatlar içerisinde halı sanatının özel bir yeri vardı. Ksenofont Sard şehrinin kırkılmış havlı halılarının ün kazandığını ve Fars sarayında böyle halıların üzerinde gezmeğe yalnız çarın hakkı olduğunu belirtiyor²¹.

M.Ö. 331 yılında Makedonya'lı İskender'in İran Eheneni imparatorluğunu yıkmasından sonra "İskender'in ve onun varislerinin tahtları karşısında ince yünden dokunmuş uzun havlı halılar ve üzerinde hayvan figürleri ve diğer tasvirler bulunan kırkılmış havlı fars halıları seriliyordu"²². Tabii ki Fars halıları olarak geçen bu halılar Ksenofont'un "Farslar'ın Midyalı'lardan aldığını" belirttiği Güney Azerbaycan halıları olmalıdır.

Ehemeniler'in çöküşünden sonra Güney Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış Atropatena devleti, M.S. 224 yılında İran'da hakimiyeti ele geçiren Sasaniler'in istilasına maruz kaldı. Sasani hakimiyeti döneminde de Azerbaycan'da zanaatçılık yüksek seviyede kalmaya devam etmiş, yüksek kaliteli ince kumaşlar, metal, o cümleden altın ve gümüş kaplar, silahlar, değerli taşlarla süslenmiş düz dokuma yaygılar üretilmiştir. Böyle dokumalardan büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi de eski kaynaklara dayanarak "Hüsrev ve Şirin" eserinde söz etmiştir²³.

Birçok kaynaklarda Sasaniler'in saraylarını süsleyen çok değerli halılar, saraya bağlı olarak kurulmuş halı atölyeleri, ipek yetiştirilmesi, elle eğirilmiş ipek ipliklerden halı ve düz dokuma yaygılar dokunması hakkında bilgiler verilmiştir²⁴. Sasaniler işgal ettikleri ülkelerden, o cümleden Güney ve Kuzey Azerbaycan'dan da en iyi sanatkarları İran'a götürüyor, bir yandan sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıyor, diğer yandan da kendi ülkelerindeki sanatkarlığı geliştirmeğe çalışıyorlardı.

Böylece birçok kaynaklarda "Sasani kültürü" ismi ile tanıtılan kültür, İran'ın Fars nüfusundan daha fazla, Sasani imparatorluğunun işgali altında olan ülkelerin halkları, o cümleden de Azerbaycan halkı tarafından yaratılmıştır²⁵.

VII. yüzyılın başlarında Sasaniler'le Bizans arasında birçok savaş olmuş ve bunların çoğu Azerbaycan topraklarında gerçekleşmiştir. Ermeni tarihçisi Sebeos, Bizans imparatoru İraklius'un harbi seferlerini anlatırken şöyle yazıyordu: "İraklius 628 yılında Nahçıvan'ı ele geçirdikten sonra Gandzak (Urmiye gölü

²¹ S. Rudenko, *Drevneyşie v mire kudojestvennie kovri i tkani iz oledenelih kurganov Gornogo Alaya*, Moskva, 1968, s.52.

²² S. Rudenko, a.g.e., s. 54.

²³ L. Kerimov, a.g.e., s. 13.

²⁴ N. Sobolev, *Oçerki po istorii ukräşeniya tkaney*, Moskva - Leningrad, 1934.

²⁵ M. Dyakonov, *Oçerk istorii drevnego Irana*, Moskva, 1961.

yakınında -Ganzak, Gazaka) tarafına hareket etti, orada o, atçep erestlerin Vašnasp isimli mabetlerini dağıttı. Oradan büyük miktarda “kullabduzluk” (gümüş ve altın ipliklerle dokunmuş düz dokuma yaygılar) halılar, ipekli kumaşlar, gümüş kaplar ve keten elbiseler ganimet olarak alındı²⁶. Bu bilgiden de VI-VII.yy Azerbaycan halılarının değerli bir ganimet olduğu belli oluyor.

VI-VII. yüzyıllarda Azerbaycan’ın halı dokumacılığının merkezi olması konusunda VII. yüzyılın ünlü seyyahı Çin’li Huan Tes-ank da bilgi veriyor. O, VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde İran’da bulunmuş ve yol notlarında “Azerbaycan en büyük halı dokuma merkezidir” diye yazmıştır²⁷.

Dönemin Alban tarihçisi Musa Kalankaytuklu ise “Alban tarihi” adlı eserinde Albaniya’da (Kuzey Azerbaycan) ipekli kumaşlar ve rengarenk halılar dokunduğunu belirtiyor²⁸.

Taberi Arap istilacılarının Azerbaycan’a saldırısını tasvir ederken ülkenin kuzeydoğusunda (Şirvan-Derbent) da çok yüksek kaliteli halılar dokunduğunu kaydediyor.

X. yüzyıl Arap tarihçisi Mukaddesi Berde şehrini anlatırken burada dokunan halıların eşsiz olduğunu yazıyor. “Hüdu el-Alem” adlı eserde (X.yy) Azerbaycan’ın şehirlerinin coğrafi tasviri ile aynı zamanda burada gelişmiş sanatlar hakkında bilgi veriliyor, Nahçıvan’ın zili ve halılarından, Muğan’ın çul ve palazlarından, Vezne’nin zili tekniğinde dokunmuş seccadelerinden, Erdebil’in, Gebele ve Şamkur’un (Şemkir) rengarenk elbiselerinden, ganovuz ve yünlü kumaşlarından övgü ile söz ediliyor²⁹.

Böyle bilgiler yeterince çoktur ve bu bilgilerden IX-X. yüzyıllarda Azerbaycan’da halı dokumacılığının çok yüksek seviyeye ulaşmış olduğu ve artık bütün etraf ülkelerde ün kazandığı belli oluyor. Araştırmacıların fikrinde Azerbaycan’da özellikle düz dokuma yaygı dokumacılığı, Yakın ve Orta Doğunun diğer ülkelerine göre çok daha üstün durumda idi. Alman sanat tarihçisi H. Ropers “Şark halıları” eserinde bunu özel olarak kaydediyor³⁰.

Arap istilası döneminde hilafetin hakimiyetinde olan diğer ülkelerle, Türk dili halklarla karşılıklı ekonomik ve kültürel ilişkiler, sanatta da etkisini gösterdi. Arap yazısının etkisiyle halılarda yazılar, kufi yazılı “Şamı” bordür meydana çıktı. Dini ibadet için yapılan seccadeler de bu devrin ürünüdür.

²⁶ S. Nafisi, *Tarihe Tamaddone Irane Sasani*, c.I, Tahran, 1331 (hicri), s. 116.

²⁷ L. Kerimov, a.g.e., s. 12.

²⁸ M. Kalankaytukskiy, *İstoriya Agvan*, Sankt- Peterburg, 1861, s. 181.

²⁹ L. Kerimov, a.g.c., s. 17.

³⁰ H. Ropers, *Morgenlandische Teppische*, Berlin, 1920.

XI. yüzyılın ortalarında Azerbaycan Selçuk Türkleri tarafından istila edildi. Bu işgal XII. yüzyılın başlarına dek sürdü ve Azerbaycan kültüründe büyük iz bırakmadı. Dekoratif sanatta bu devrin izi Türkistan resmine özel "Hatai" kompozisyonunun kullanılması ile kaldı.

XII. yüzyıl Azerbaycan tarihinde "altın yüzyıl" sayılıyor. Bunun nedeni bu yüzyılda Azerbaycan ilminde, felsefesinde, müzik ve edebiyatında, sanatında ortaya çıkan büyük gelişme olmuştur. Bu devirde de Azerbaycan'da yüksek kaliteli halılar ve düz dokuma yaygılar dokunmuş, özellikle "çiği palazı", ipek ipliklerle dokunmuş ve kıymetli taşlarla süslenmiş zililer büyük ün kazanmıştır³¹.

1230'lu yıllarda Azerbaycan Moğollar tarafından istila edildi. Moğol istilası yıllarında önemli boyutta azalan halı üretimi XIII. yüzyılın ikinci yarısında yeniden artmağa başladı. Azerbaycan'dan çeşitli ürünlerle aynı zamanda büyük miktarda ipek ve yün kumaşlar, halı, cicim, ham ipek, pamuk vs. birçok ülkelere, o cümleden Rusya ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu³². O devrin Azerbaycan tarihçisi Fezlullah Reşideddin'in yazdığına göre Moğollar halktan vergi olarak halı topluyorlardı³³. Bu da halı üretiminin yüksek seviyede olmasının bir göstergesi sayılabilir.

İlhaniler'in hakimiyeti döneminde Azerbaycan tasviri ve dekoratif sanatında

Uygur kültürünün etkisi sezilmektedir ve bu, özellikle süsleme sanatına aittir. Fakat Uygur kültüründen gelen motif veya kompozisyonlar, Azerbaycan sanatının kendisine özel tarzı içerisinde özümleşerek "Avcılık", "Bulut", "Ejderha ile simurgun mücadelesi" gibi halı kompozisyonlarında farklı şekilde ortaya çıktı. Bu devirde "Hatai" kompozisyonu da (Türkiye'de aynı isimle bilinen motifle karıştırılmamalı) gelişerek halılarda kullanılmaya başladı³⁴. XIV. yüzyıl dekoratif sanatta bir yeniliğin meydana çıkması ile önemlidir; bu yüzyılda bitkisel "çiçek" üslubu yarandı ve sonraki devirlerde gelişerek XVI-XVII. yüzyıllar Tebriz halı ekolünde kullanılan üslubun esasını oluşturdu.

XV. yüzyılda Kuzey ve Güney Azerbaycan'da hakimiyette olan Şirvanşahlar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri döneminde bütün üzücü iç savaşlara rağmen Azerbaycan kültürü yeni bir gelişme dönemine girdi. Bu devirde Azerbaycan'a sefer etmiş seyyah ve misafirlerin, tacir ve elçilerin seferlerle ilgili

³¹ K. Alieva, *Bezvorsovie kovri Azerbaydjana*, Baku, 1988, s. 8.

³² H. Guliyev, "Azerbaycanda tokuculug seneti hagda (XIII-XVIII esrler)", *Azerb. SSR EA haberleri, ictimai elmler seriyası*, 1961, No:1. s. 56-57.

S. Aşurbeyli, *Oçerk istorii srednevekovogo Baku*, Baku, 1964.

³³ F. Raşid ad-Din, *Djami at-tavarik*, t.3, Baku, 1957, s. 260.

³⁴ L. Kerimov. a.g.e., s. 29.

yazılarında, gördükleri dokumacılık ürünleri ve özellikle de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında gördükleri halılar hakkında hayranlık ifade ettikleri birçok notlara rastlanılıyor³⁵.

XV. yüzyılın ikinci yarısından halıların kompozisyonlarında büyük gelişme görülüyor. “Şebekebendlik”, “Leçekturunç”, “Afşan”, “İslimibendlik”, “Hatai”, “Bendi-rumi” gibi kompozisyonlar daha da gelişir, “Gölbendlik”, “Ağaçlı” gibi yeni kompozisyonlar, yeni bordür tipleri meydana çıkıyor. Daha XIV. yüzyılın başlarında yaranmış çiçek üslûbu daha da gelişir. Bu üslûp X. yüzyıldan beri Tebriz ve Şiraz'da, Herat ve Samarkant'ta yaşayıp-yaratmış olan sanatçı-nakkaşların yaratıcılıklarının sonucu idi. Önce tezhip sanatında ortaya çıkmış olan, bitkisel motiflerin çoğunlukta olduğu ve madalyonlu kompozisyon oluşturduğu, çizgilerinin estetikliği ile seçilen bu üslûp, XIV-XV. yüzyıllar boyunca daha da gelişerek halılara uyarlandı. Düz çizgilerden oluşan motiflerle beraber eğri-çizgili motifler, stilize bitkisel motifler de yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Bu, o devrin minyatürlerindeki halı tasvirlerinde de belirgin bir şekilde görülmektedir.

XV. yüzyılın Avrupa ressamlarının eserlerinde Azerbaycan halılarının tasvir edilmesi artık bu dönemde Avrupa'da da onların yaygın olduğunu ve ün kazandığını göstermektedir³⁶. Yabancı müzelerin XV. yüzyılın sonlarında Tebriz'de dokunmuş halılarla dolu olduğunu belirten İngiliz arkeologu K. Wilson da bu fikri destekliyor³⁷.

XVI. yüzyıl Azerbaycan tarihinde, ilk defa olarak Kuzeyli Güneyli bütün Azerbaycan topraklarını kapsayan bir Azeri devleti olan Sefeviler devletinin kurulması, Azeri Türkçesi'nin devlet dili olması, kültür, ilim ve sanatın gelişmesine büyük önem verilmesi ile kalmıştır. Bu devirde yaranmış Tebriz halı ekolünün sadece Azerbaycan halıcılığını değil, bütün Yakın Doğu halı sanatını etkilediği şüphesizdir³⁸. XVI-XVII. yüzyıllar Azerbaycan halı sanatının “altın devri”dir. Dünyanın en ünlü müze ve özel koleksiyonlarında çok sayıda yünlü ve ipekli, altın ve gümüş iplikli Sefevi devri Azerbaycan halıları ve düz dokuma yaygıları, ipekli kumaş ve örtüler korunmaktadır. Bunların arasında Şeyh Sefi'nin

³⁵ J. Barbaro, “Travels. A Narrative of Italian Travels in Persia: Travel to Tana and Persia”, *Hakluyt Society*, Ist series, N: 49, Franklin reprint, s. 48, 57, 60; Anonimous, “The Travels of a Marchant in Persia. A Narrative of Italian Travels in Persia...”, *Hakluyt society*, Ist series, No: 49, Franklin reprint, s. 175, 178, vs.

³⁶ Bak: H. Memling'in “Mariya bebekle” eseri; H. Holbeyn'in “Elçiler” eseri;

K. Krivelli'nin “Yükseliş” eseri vs.

³⁷ S. Onullahi, *Tebriz şehri XIII-XVII esrlerde*, Bakı, 1982, s. 107.

³⁸ K. Alieva, *Tebrizskaya kovrovağa şkola XVI-XVII vv.*, Baku, 1998, s. 110-130.

Erdebil şehrindeki anıt mezarından alınmış ve dünya halı sanatının incilerinden sayılan dev ebatlı muhteşem “Şeyh Sefi” halısı (530x1050cm, 1534-40, Erdebil, Victoriya ve Albert müzesi, Londra), ipek, yün, altın ve gümüş ipliklerle dokunmuş “Avcılık” halıları ve düz dokuma yaygıları (örneğin 570x365 cm ebatlı, ipek ve yünlü “Avcılık” halısı, 1542-43, Tebriz, Poldi-Pezzoli müzesi, Milan), üzerinde çeşitli hayvan figürleri tasvir edilmiş, “hayvanlı halılar” adlandırılan büyük halılar (örneğin 525x278 cm ebatlı “hayvanlı halı”, Graf Bakua’nın koleksiyonu), bahçeli halılar (örneğin 530x432 cm ebatlı bahçeli halı, 17. yy, Glasgo müzesi) vs. vardır.

XVI. yüzyılda Azerbaycan’da halı dokumacılığının teknolojisinde de gelişme görülmektedir. Bu devirde çift yüzlü halılar dokunmağa başlamıştır. Bu halıların her iki tarafındaki kompozisyonlar farklı idi ve onların dokunmasının teknolojik işlemleri daha karmaşık idi. Halen İmam Rıza’nın İran’ın Meşhed şehrindeki anıt mezarında XVI. yüzyılda Sefevi hükümdarı Şah Tehmasib’in emriyle Tebriz’de dokunmuş ve buraya bağışlanmış birkaç böyle halı-perde vardır³⁹.

XVI-XVII. yüzyıl Azerbaycan halılarını iki kısma ayırmak olar. Bunlardan biri, sarayın ihtiyaçları için saray atölyelerinde ressamın eskizleri esasında dokunan büyük ebatlı, karmaşık kompozisyonlu veya konulu, eğri çizgilerin, çiçekler ve hayvan figürlerinin hakim olduğu, çoğu zaman ipek, altın veya gümüş ipliklerin kullanıldığı halı veya düz dokuma yaygıdır. Bu halılar önce Tebriz şehrinde, sonraları ise Safevi devletinin başkenti Kazvin’e, daha sonra İsfahan’a göçürüldüğü zaman bu şehirlerde dokunmağa başlanmış, buradan diğer yerlere yayılmıştır. Bu halıların dekorunda en önemli unsurlar islami (Avrupa’da arabesk, Türkiye’de rumi ismi ile biliniyor), hatai (Türkiye’de hatai ismi ile bilinen motifden farklıdır), helezonlar, madalyon, ketebe, kubbe, bulut, vag (dalları hayvan kafası ile tamamlanan bitkisel desen), epigrafik yazılar vs. idi.

Azerbaycan halılarının diğer kısmını ise yüzyıllardan beri gelen gelenekler, halkın hafızasında yaşayan kompozisyonlar, ressamın eskizleri üzere yaratılmış halılardan alınarak sadeleştirilmiş kompozisyonlar esasında cvlerde dokunan, düz çizgilerin hakim olduğu, çiçekler ve hayvan figürlerinin de stilize edilerek düz çizgilerle verildiği halılar oluşturuyor. Bu halıların çok büyük kısmı Kuzey Azerbaycan’da dokunuyordu. Bugün müze ve koleksiyonları süsleyen “Hatai” (Avrupa’da “Dragon” ismi ile biliniyor), “Çelebi” (Avrupa’da yanlışlıkla “Çelabert” adlandırılıyor), “Kollu Çiçi”, “Kuşlu” (yabancı literatürde yanlışlıkla

³⁹ L. Kerimov, a.g.e., s. 37

“Akstafa” ismi ile geçiyor), “Alpan”, “Pircbedil”, “Yaprak” (Avrupa’da “Kalkan” ismi ile biliniyor), “Hile Afşan” vs. ünlü halılar bu kısma aittir.

Azerbaycan halıları teknik ve sanatsal özellikleri açısından dört tipe ayrılabilir: Kuba-Şirvan, Gence- Kazağh, Karabağ ve Tebriz.⁴⁰ Her tip kendi içerisinde gruplara ayrılıyor. Kuba ve Abşeron grupları geometrikleştirilmiş motiflerin karmaşıklığı ve inceliği ile farklılık gösteriyor. Şirvan halıları çoğunlukla bir merkezi çizgi üzerinde yerleşmiş birkaç madalyondan oluşuyor. Gence- Kazağh halıları daha basit, büyük ve çok geometrikleştirilmiş bitkisel ve hayvan motiflerinden oluşan kompozisyonlara sahiptir. Bu halılarda az ve çoğu zaman kontrast renkler kullanılıyor. Karabağ halılarında zengin biçimli ve çoğunlukla madalyonlar oluşturan bitkisel motifler hakimdir. Bitkisel motifler Tebriz tipi halılarda çok daha gelişmiş şekildedir. Tebriz halılarının kompozisyonu, çoğunlukla ince ajur desenli merkezi madalyona sahip orta saha ve birbirine sarılmış bitkisel motiflerle süslü birkaç bordürün yarattığı geniş bir bordürden oluşmaktadır. Bu halılarda sıcak altın tonları çoğunluktadır. Azerbaycan halılarının bu özellikleri yüzyıllar boyunca oluşmuş ve bugün de aynı şekilde kalmaktadır.

XVIII. yüzyılda Azerbaycan’ın politik hayatında baş veren bütün olumsuzluklara rağmen Tebriz, Şamahı, Kuba, Karabağ, Muğan, Bakı, Gence, Nahçıvan, Kazağh, Lenkeran gibi esas halı dokuma merkezlerinde yüksek kaliteli halılar dokunmaya devam etmiş ve yurt dışına pazarlanmıştır. Bu devirde dokunmuş çok sayıda Azerbaycan halısı bugün dünyanın çeşitli müze ve koleksiyonlarında korunmakta ve sergilenmektedir.

XIX. yüzyıl Azerbaycan halkının tarihinde ülkenin Araz nehri boyunca resmen Rusya ve İran arasında bölünmesi ve bu parçalanmanın bugüne dek devam etmesi ile kalmıştır. Rusya’nın sömürgesi altına düşmüş Kuzey Azerbaycan XIX. yüzyılda Rusya pazarlarına ve Rusya aracılığı ile dünya pazarlarına çoğunlukla halı ve ipek çıkartıyordu. XIX. yüzyıl sonlarında Azerbaycan halıları Rusya’dan Türkiye, Avusturya, Macaristan, Fransa, Almanya, İngiltere, Çin, Finlandiya ve diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Rusya’dan en çok halı ithal eden ülke ise Türkiye idi (%80)⁴¹.

XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak Azerbaycan halı ve halı mamulleri bir çok Kafkas, Rusya ve uluslararası sergilerde gösterilmiş ve ödüller

⁴⁰ L. Kerimov, “İskusstvo kovrodeliya”, *İskusstvo vostochnih kovrov*, Bakı, 1988, s. 162.

⁴¹ A. Abbasov, “Azerbaydjanskije kovri na vnutrennih i vneşnih rınkah v konse XIX-naçale XXvv”., *İskusstvo vostochnih kovrov*, Bakı, 1988, s. 19.

kazanmıştır.⁴² Kafkas'da 1850-1890 yılları arasında düzenlenmiş 8 serginin hepsine Azerbaycan halı sanatkarları kendi ürünleri ile katılmış ve çok sayıda ödül kazanmışlardır. 1872, 1882, 1912 yıllarında Moskova'da, 1896'da Nijni-Novgorod'da, 1913'de Sankt-Peterburg'da düzenlenmiş sergilerde de Azerbaycan halı sanatkarlarının çalışmaları ödüllerle kaydedilmiştir.

Bu devirde Azerbaycan halıcıları Viyana, Turin, Berlin, Londra, Paris ve diğer Avrupa şehirlerinde düzenlenen uluslararası sergilere de katılmış ve onların çalışmaları çok büyük beğeni kazanmıştır. 1862. yıl Londra, 1911. yıl Turin, 1913. yıl Berlin ve Londra sergilerinde Azerbaycan halıları yüksek ödüllere layık bilinmiştir.

XVIII-XIX. yüzyıllarda ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da dokunan halılar çoğunlukla eski kompozisyonlar ve onların bir kadar gelişmiş varyasyonları idi. Fakat aynı zamanda farklı konulara hasredilmiş konulu halılar (Tebriz'de dokunmuş "Dört Mevsim", "Nadir Şahla beş derviş", "Nadir Şah Meclisti", "Rüstem ve Zöhrab", "Hayır ve Şer", "Köylüler", "Sattar Han Erk Kalesinde" vs., Şamahı, Karabağ ve Kuba'da dokunmuş av konulu halılar, "Molla Nasreddin" halısı vs.), yeni yaranmış kompozisyonlar (Şuşa'da "Bahçede güller", "Vazoda güller", "Bulut", "Atlı-itli", "Makine" vs., Şamahı'da "Horoz-nişan", Kuba'da "Hırdagül-Çiçi" vs.) da dokunuyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şamahı ve Cebraylı'da ipek halıların üretimi daha fazla idi. Bu halılar özellikle Türkiye ve İran'a ihraç ediliyordu. Abşeron'da ince dokunmuş "çiyi palazlar" daha yaygın idi. Bu değerli palazlar özel sipariş üzerine dokunuyordu. Maalesef bugün Azerbaycan'ın hiçbir bölgesinde "çiyi palazı" dokunmuyor.

Tebriz halı ekolüne ait binden fazla kompozisyonun yaklaşık 400 civarında kompozisyon XIX-XX. yüzyıllarda da dokunmaya devam etmiştir. En güzel kompozisyonlardan biri olan "Avcılık" kompozisyonunun çeşitli varyasyonları yaranmıştır. Bilindiği üzere Prof.Dr. A. Pope "Fars sanatına bir bakış" adlı eserin VI. cildinde bu kompozisyonun en yaygın örneklerini toplamıştır⁴³. "Çiçek açan bağ", "Vazoda güller", "Ağaçlı", "Sütunlu", "Mihraplı", vs. ünlü kompozisyonların XIX-XX. yüzyıllarda yeni, daha realist üslupta yapılmış varyasyonları meydana çıkmıştır. "Afşan", "Buta", "Mir", "Karaca", "Serabi", "Şeyh Sefi", "Şah Abbasi", "Zencan", "Bahşeyiş", "Dört mevsim" vs.

⁴² A. Abbasov, a.g.e., s. 21-23.

⁴³ A Survey of Persian art. From prehistoric times to the present. Editor Arthur Upham Pope. VI., Oxford university press, London and New York, 1939.

halıların da bu devirde yazılmış orijinal varyasyonları Güney Azerbaycan'ın halı hazinesini daha da zenginleştirmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru halı üretimi azalmaya başladı. Bunun esas nedeni daha ucuz desenli kumaşların, jakarlı dokuma tezgahlarında Doğu örnekleri üzere dokunmuş cecim ve kadifenin ve başka ucuz ürünlerin dışarıdan ithali idi. Ayrıca XIX. yy sonlarında halı ipliklerinin boyanmasında eskiden beri kullanılan kök boyaların yerini Almanya'dan getirilen sentetik boyaların alması da halıların kalitesini kötü yönde etkiledi ve böylece halıya talep azalmaya başladı.

1899 yılında halı üretiminde yaşanan düşüşü önlemek amacı ile Rus hükümeti Tiflis şehrinde Kafkas kustar komitesi adlanan kurum yarattı⁴⁴. Bu kurum çok sayıda Azerbaycan halısının desenini karlı kağıda geçirerek çoğalttı ve Kafkas'ın bütün halı dokumacılığı ile meşgul olan bölgelerine, o cümleden Ermenistan, Dağıstan ve Gürcistan'a dağıttı. Önce bu eskizlerde halıların hangi bölgeye ait olduğu gösteriliyordu. Sovyet döneminde –1930 yılından başlayarak ise 260 eskiz (bu, kuzey Azerbaycan halı kompozisyonlarının %95'ni oluşturuyor) isimless olarak dağıtılmaya başladı⁴⁵ ve böylece Azerbaycan halılarının bütün Kafkas ülkeleri tarafından benimsenmesi tamamlanmış oldu. Bugün halıyla ilgili literatürde Kafkas halılarının sınıflandırılmasında mevcut olan karışıklığın ve bir çok Azerbaycan halısının genel “Kafkas halısı” ismi ile anılmasının bir nedeni de fikrimizce yukarıda adı geçen kurumun faaliyetidir.

Güney Azerbaycan halıları ile ilgili olarak bu konuda durumun daha kötü olduğunu söylemeden geçmeyiz. Ne var ki, bu halılar bugüne dek hiçbir yerde (Kuzey Azerbaycan istisna olmakla) kendi ismi ile tanıtılmayarak hep “Fars halısı” adı altında geçiyor. Oysa bu halılar Kuzeyli –Güneyli Azerbaycan kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Söz konusu durum bütün Güney Azerbaycan sanatı için aynı olmuştur ve bugün de devam etmektedir.

XX. yüzyılın başlarında gerek Kuzey, gerekse Güney Azerbaycan'da portre-halılar meydana çıktı. Daha önce de Güney Azerbaycan'da İran şahlarının, Kuzeyde ise Rusya çarının tasvirleri ile halılar dokunmuştu⁴⁶. Fakat bu halılardaki tasvirler bir portre görünümüne sahip olmayıp minyatür üslubuna daha yakındı. Bu devirde ve daha sonraları dokunan portre-halılar ise realist üslupta yapılmış portreleri ile bir resim eseri etkisi yaratıyordu.

⁴⁴ L. Kerimov, a.g.e., s. 53.

⁴⁵ L. Kerimov, a.g.e., s. 53.

⁴⁶ S. Baker, “A Romanov coronation rug”, *Halı*, 11, 1997, Is.95, p. 90-91.

“Niklas rides again”, *Halı*, 3, 1998, Is. 97, p.61.

XX. yüzyılın ortalarına doğru halı sanatına ilgi arttı. Bu işle profesyonel seviyede meşgul olan ressamlar hazırlanmaya başlandı. Bu devirde Azerbaycan halısının öğrenilmesi, sınıflandırılması, esas motif ve kompozisyonlarının tespit edilmesi, eski kompozisyonların yeni varyasyonlarının yaratılması, halı ressamlarının yetiştirilmesi konusunda Prof.Dr., Azerbaycan Halk Ressamı Latif Kerimov'un hizmetleri çok değerlidir.

XX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın Halk Ressamları Latif Kerimov, Kamil Aliyev, halı ressamları Cefer Müjiri, Arif İsmayılov, Eldar Mikayılov, Güney Azerbaycan'dan Tahran Güzel Sanatlar Üniversitesinde öğretim üyesi Prof.Dr. Tahirzade Bchzad Hüseyin'in ve diğer halı ressamlarının çalışmaları ile klasik halı kompozisyonlarının yeni varyasyonları yaratılmış⁴⁷, ornömental halı ile konulu halının unsurlarının organik şekilde birleştirilmesi ile yeni örneklerin ortaya çıkması sağlanmış, klasik motifler daha da zenginleştirilmiş ve yeni ifade vasıtaları kullanılmıştır. L. Kerimov'un "Afşan", "Şebi-hicran", "Asırların türküsü", "Mimar Ecemi", "Bahar", "Hatai", "Pamuk-nakış", "İslimi" vs. halıları, K. Aliyev'in "Butalı", "Leçek-turunç" halıları, çok sayıda portre-halıları vs., E. Mikayılov'un "Şebi-hicran", "Masal dünyası", C. Müjiri'nin "Saib Tebrizi", A. İsmayılov'un "Yallı", B. Tahirzade'nin "Şah Abbasi" halıları Azerbaycan halısının bugününü ifade etmektedir.

Bugün Azerbaycan halıçıları Azerbaycan halısının dünyada kazanmış olduğu konumu koruyabilmesi, gerek teknik, gerekse sanatsal açıdan daha yüksek seviyeye ulaşılması, klasik kompozisyonların yozlaşmadan korunması ve yeni motif ve kompozisyonlarla bu eşsiz hazinenin daha da zenginleştirilmesi, Azerbaycan halısının tarihinin öğrenilmesi ve doğru tebliğ edilmesi için çaba göstermektedirler.

⁴⁷ Z.Aliev, "Klassičeskie kovrovie kompozicii Azerbaydjana i ih sovrremennoe interpretasii", *İskusstvo vostočnih kovrov*, Bakı, 1988, s. 30-39.

KAYNAKÇA

- ABBASOV, A., "Azerbaydjanskic kovri na vnutrennih i vnešnih rınkah v konse XIX-naçale XXvv.", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 17-23.
- ABİBULLAEV, O., *Encolit i bronza na territorii Nahıçevanskoy ASSR*, Baku, 1982.
- ABİBULLAEV, O., "Pervie rezultati arkeologıçeskih raskopok Kyultepe", *Trudı muzeya istorii Azerbaydjana*, t. II, Baku, 1957.
- ALİEV, Z., "Klassiçeskie kovrovic kompozisii Azerbaydjana i ih sovremennie interpretasii", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 30-39.
- ALİEVA, K., *Bezvorsovic kovri Azerbaydjana*, Baku, 1988.
- ALİEVA, K., *Tebriżskaya kovrovaya şkola XVI- XVIII vv.*, Baku, 1998.
- Anonymous, "The Travels of a Marchant in Persia. A Narrative of Italian Travels in Persia...", *Hakluyt society, Ist series*, No: 49, Franklin reprint.
- AŞURBEYLİ, S., *Oçerk istorii srednevekovogo Baku*, Baku, 1964.
Azerbaycan Tarihi, I.c., Bakı, 1958.
- BAKER, S., "A Romanov coronation rug", *Halı 11*, 1997, Is. 95, p. 90-91.
- BARBARO, J., *Travels."A Narrative of Italian Travels in Persia: Travel to Tana and Persia"*, *Hakluyt Sosicety, Ist series*, N: 49, Franklin reprint.
- BUNYATOV, T., "Rodina drevnego tkaçestva", *İskusstvo vostoçnih Kovrov*, Baku, 1988, s.89-93.
- DYAKONOV, M., *Oçerk istorii drevnego Irana*, Moskva, 1961.
- GOLUBKİNA, T., "Arkeologiya i kovrovıy ornament Azerbaydjana", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s.97-104.
- GULİYEV, G., *Tkaçestvo*, Baku, 1983.
- GULİYEV, H., "Azerbaycanda tokuculuğ seneti hagda (XIII-XVIII esrler)", *Azerb. SSR EA haberleri, ictimai elmler seriyası*, 1961, No:1, s. 56-57.
- HABİBULLAYEV, O., *Kültepe arkeoloji gazıntıları*, Bakı, 1959.
- KALANKAYTUKSKİY, M., *İstoriya Agvan*, Sankt- Peterburg, 1861.
- KAŞKAY, S., *Gosudarstvo Manna*, Baku, 1993.
- KERİMOV, L., *Azerbaydjanskiy kovyor*, Baku, 1983.
- KERİMOV, L., "İskusstvo kovrodcliya", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 155-165.
- LATIŞEV, V., *İzvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze*, t.I, Sankt- Pctersburg, 1890.
- MUDJİRİ, D., "Kudojctvennie osobennosti kovrodcliya Yujnogo Azerbaydjana (XIX-XX vv.)", *İskusstvo vostoçnih kovrov*, Baku, 1988, s. 183-189.
- NAFİSİ, S., *Tarihe Tamaddone İraae Sasani*, c.I, Tahran, 1331 (hicri).

“Nikolas rides again”, Halı, 3, 1998, Is. 97, p. 61.

ONULLAHI, S., Tebriz şeheri XIII-XVII esrlerde, Bakı, 1982.

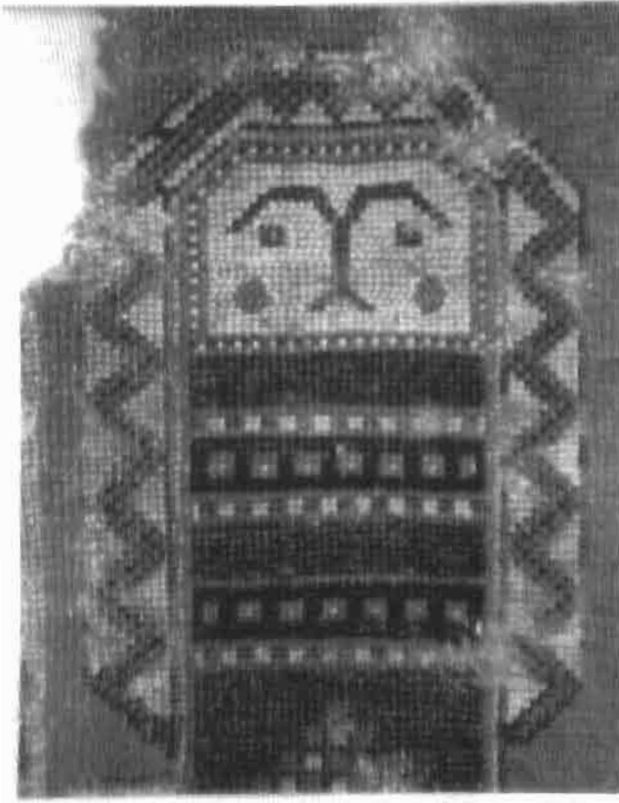
POPE, A.U., A Survey of Persian art. From prehistoric times to the present, Oxford university press, London and New York, 1939.

RAŞID ad- DİN, F., Djami at-tavarik, t.3, Bakı, 1957.

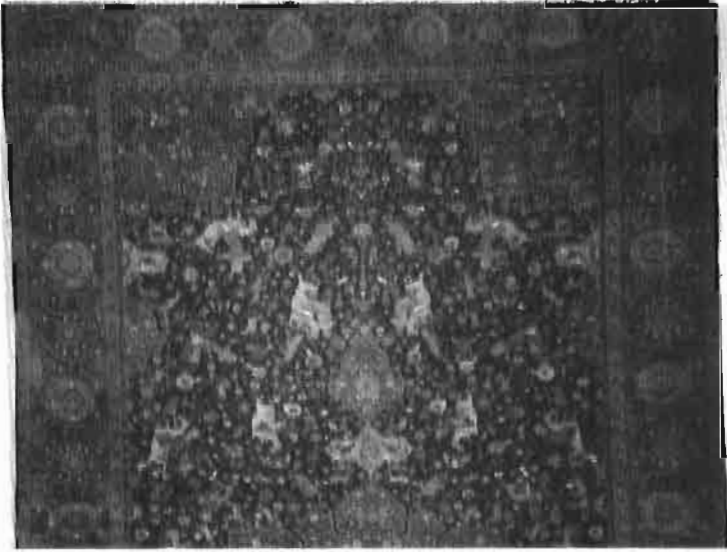
ROPERS, H., Morgenlandische Teppische, Berlin, 1920.

RUDENKO, S., Drevneyşie v mire kudojestvennie kovrı i tkani iz oledenelıh kurganov Gornogo Altaya, Moskva, 1968.

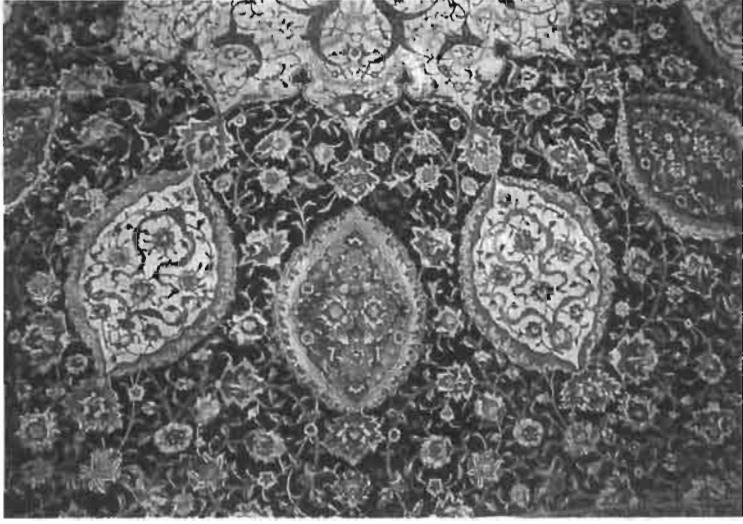
SOBOLEV, N., Oçerki po istorii ukraşeniya tkaney, Moskva - Leningrad, 1934.

Resim 1 : 13. Veya 14. yy., 170x235, Güney Azerbaycan (İran), Heinrich ve Waltraut Kirehheim'leri "Orient Stars" Koleksiyonu.

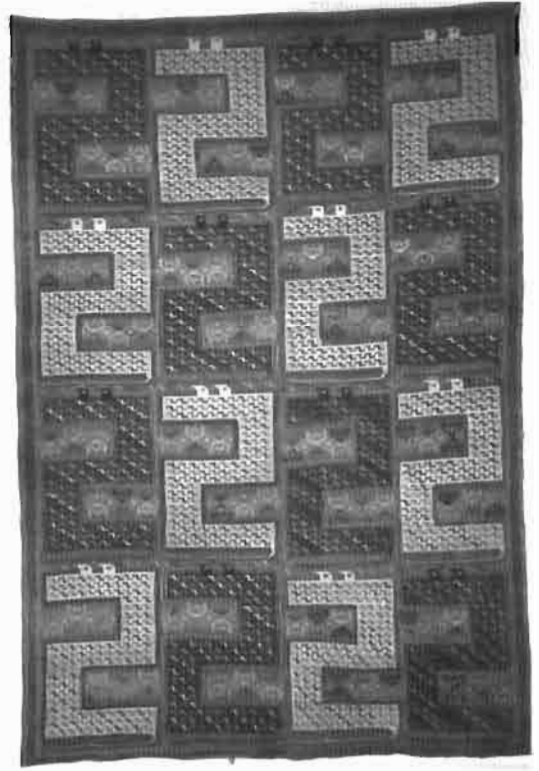
Resim 2 : " Avcılık" Halısı, 1542-43, 570x365 cm., Tebriz, Poldi-Pezzoli Müzisi, Milan

Resim 3 : Madalyonlu Halı, 1539-40, 410x730cm., Erdebil, Los-Anjeles Sanat Müzesi

Resim 4 : "Hatai" Halısı ("Dragon"), 17. yy., 387x200 cm., Karadağ, Christie's, Londra.

Resim 5 : Verni, 19. yy., 292x208 cm., Kuzey Azerbaycan Zodalı Galerisi, Londra.